

Mevlânâ ile Alakalı Tasavvuf Alanında Yapılan Yayımlanmamış Bazı Tezlerin Tanıtımı

Vahit GÖKTAŞ
Ar. Gör.
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

[Vahit Göktaş, “Mevlânâ ile Alakalı Tasavvuf Alanında Yapılan Yayımlanmamış Bazı Tezlerin Tanıtımı”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara 2005, Y. 6, S. 14, ss. 805-811]

Tasavvuf alanında yapılan tezlerin sayısı bir hayli artmıştır. Bu yazıda, alanın araştırmacılarına faydalı olacağı düşüncesiyle tasavvuf alanında Mevlânâ ile alakalı yapılmış ve yayımlanmamış bazı tezlerin kısa tanıtımları yapılmıştır. Yapılan çalışmalar doğrudan Mevlânâ ile alakalı olduğu için de ayrıca önemlidir.

Tezler bilimsel araştırma yapan araştırmacıların uzun emekler neticesi hazırladıkları önemli çalışmalardır. Ülkemizde ve dünyada tezlerin bir çoğu imkansızlıklar nedeniyle yayınlanamamakta ve kullanım imkanı sınırlı kalmaktadır. Bazı ülkelerde teze sadece yapıldığı enstitüde ulaşım imkanı olmakta, değişik nedenlerden dolayı tezlerden istifade hususunda kısıtlamalar bulunmaktadır. Ancak; ülkemizde yapılan bütün tezler yüksek öğretim kurumunda bir merkezde toplanabilmektedir. YÖK'teki bu merkez, okuyuculara tezleri okuma ve fotokopi ettirebilme imkanı sunmaktadır.

Tasavvufun alan olarak fazla bir geçmişinin olmamasına ve bir çok ilahiyatta bağımsız bir alan olarak bulunmamasına ve bazı ilahiyatlarda ise yeni kurulmuş olmasına rağmen bu alanda yapılan tezlerin sayısı bir hayli artmıştır.¹ Biz de bu yazımızda, bu alanın araştırmacılarına faydalı olacağı düşüncesiyle tasavvuf alanında Mevlânâ ile alakalı yapılmış ve yayınlanmamış bazı tezlerin tanıtımını yapmayı düşünüyoruz.

Gül, Halim, *Mesnevî'de Kur'ânî Referanslar ve Kur'an Ayetlerine Getirilen İşâri Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ethem CEBECİOĞLU, Ankara 2003, 377 s.

¹ Türkiye'de yapılan ve yapılmakta olan tezlerle alakalı tarama yapmak için www.yok.gov.tr adresinden tez tarama sayfasına bakılabilir.

Tez, bir giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında, müellif genel olarak tefsir, tevil, ve tercüme kelimelerini lügat ve ıstılâhi olarak değerlendirmiştir. Ayrıca tezin yine bu bölümünde tefsir ekolleri ve bunlar arasında işâri metoda dayalı tefsirin yeri belirtilmeye çalışılmıştır. Konuyla yakından ilgili olması sebebiyle ise işâri tefsir daha detay olarak ele alınıp çeşitli yönleri incelenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde, Mevlânâ'nın hayatı incelenmiştir. Bu bölüm işlenirken temel kaynaklar kullanılmış ve konuyla alakalı çok sayıda çalışma olduğundan özet bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmış. Yorum gerektiren hususlarda ikinci el kaynaklara müracaat edilmiştir. Tezin birinci bölümünde eserler kısmı işlenirken konunun bel kemiğini oluşturan "Mesnevî", önemi, etkileri, üslûbu ve kaynakları bakımından ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Mesnevî'de tasavvufi muhtevâ ve bu muhtevâ ile ilgili Kurân ayetlerinin değerlendirilmesi ele alınmış ve incelenmiştir. Konular işlenirken önceden belirlenen belli tasavvufi konulardan başlıklar oluşturulmuş ve bu başlıklar çerçevesinde mevzular işlenmiştir. Çalışmanın kapsamı tespit edilen bu konularla sınırlandırıldığından Mesnevî'de geçen bir çok konu işlenmemiştir. Tespit edilen bu konular işlenirken önce adı geçen başlığın kelime ve ıstılah manaları verilmiştir. Bu mana üzerine başlıkla ilgili temel kaynaklardan yola çıkarak özellikle ilk dönem mutasavvıfların görüşleri verilmiştir. Bundan sonra ise Mevlânâ'nın konuyla ilgili işarette bulunduğu ayetler ve Mevlânâ'nın bu ayetlere getirdiği yorumlar işlenmiştir. İşaret edilen ayetler yer yer diğer müfessirlerin yorumlarıyla da karşılaştırılmış, farklı ve benzer yönler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada ısrarla Mevlânâ'nın tasavvufi yönüne vurgu yapılarak Mesnevî'nin bir hikaye koleksiyonu olmadığı ve Mevlânâ'nın öncelikle bir mutasavvıf olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tezde Mevlânâ'nın ayetlere getirdiği farklı yorumları tespit edilmiş, tefsirde önemli bir yer tutan işâri tefsire, Mevlânâ'nın katkıları bu şekilde ortaya konulmuştur.

Tezin sonuç kısmında çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Te'vil; ariflerin kalplerine doğan bilgilerdir. Buna göre müellif tezinde Mevlânâ'nın, Mesnevî'sindeki Kur'an âyetlerine ait yorumlarının çoğunun te'vil kısmına girdiği sonucuna ulaşmış ve Mevlânâ'nın özellikle ayetlerdeki işâri manalardan ve gizli sırlardan bahsettiği sonucuna ulaşmıştır. Tezde Mevlânâ'nın ayetlerdeki zâhirî manayı da dikkate aldığı, zahiri ve batınî mananın her ikisini de diğer bir çok mutasavvıf gibi övmekte olduğu, zâhirî mananın kesinlikle gerekli olduğu belirtilmekte fakat; Mevlânâ'nın kıyaslama yaparak işâri tefsirin, zâhirî tefsirlerden üstün olduğunu çünkü zahirin bademin kabuğu diğerinin ise içi gibi olduğunu söylediği belirtilmektedir.

Tezin özeti şu şekildedir:

Giriş

Mevlânâ'nın Mesnevî'sini tam olarak anlayabilmek, onun tefsirle olan irtibatını kavramaya bağlıdır. Bu nedenle öncelikle genel hatlarıyla tefsir ve ekollerinden bahsedilmiştir.

Konu şu başlıklar altında ele alınmıştır:

1. Tefsir, Te'vil ve Terceme kelimelerinin lügat ve ıstılah yönünden değerlendirilişi.

a. Tefsir

b. Te'vil

c. Terceme

2. Tefsir ekolleri ve bunlar arasında işâri motoda dayalı tefsirin yeri

2.1.Rivayet metoduyla tefsir

2.2. Dirâyet tefsiri

2.3. İşârî tefsir

İşârî tefsir olarak belirtilen tefsirin bir diğer adı tasavvufî tefsirdir. Bu çeşit tefsirler gizli işaretler gereği mutasavvıflara malum olan ve zahîrî manaya da ters düşmeyen tefsirlerdir.

Bilindiği gibi tasavvufun biri amelî diğeri nazarî olmak üzere iki yönü vardır.birinci kısımda sözden çok öze önem verilmiş ve işin pratik kısmıyla uğraşmıştır. İkincisinde ise işin daha çok felsefî yönüyle ilgilenilmiştir. İşte bu görüşlere dayanarak iki tasavvufî tefsir anlayışı ortaya çıkmıştır.

2.3.1 İşârî tasavvufî tefsir

2.3.2 Nazarî tasavvufî tefsir

Tezin bu bölümünde üzerinde durulan bir diğer hususta işârî tefsirin mutasavvıfların zuhurundan sonra ortaya çıkmış yeni bir tefsir çeşidi olmadığıdır. Ta ilk devirlerden beri bilinmekte olduğu, Kur'an, sünnet ve sahabe sözlerinden delillerle tezde gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

Tezin birinci bölümünde Mevlânâ'nın hayatı, eserleri ve etkileri üzerinde durulmuştur. Mevlânâ'nın hayatı işlenirken kısa da olsa yaşadığı dönemin siyasi, ictimai ve ilmi özelliklerine değinilmiştir. Tezde Mevlânâ'nın hayatı şu başlıklar altında incelenmiştir.

1. Doğum yeri ve nesebi
2. Adı ve lakapları
3. Babası Sultanu'l-Ulema Bahâeddin
4. Belh'ten göç
5. Mevlânâ'nın Şeyh Attar'la görüşmeleri
6. Karaman'a gelişi ve evliliği
- 7.Konya'ya yerleşmesi
- 8.Eğitimi ve hocaları
- 8.1. Seyyid Burhaneddin Muhakkık Tirmizî
- 8.2. Kemâleddin b. El-Adîm
- 8.3. Şems-i Tebrîz ve Mevlânâ'nın coşkunluk devri
9. Diğer Dostları
- 9.1.Şeyh Selahaddin-i Zerkûbî
- 9.2. Hüsameddin Çelebi

Tezin birinci bölümünde Mevlânâ'nın eserleri işlenirken Mesnevî'ye geniş yer ayrılmış, Mesnevî'nin önemi, etkileri, üslûbu ve kaynakları üzerinde de durulmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

1.Mesnevideki Tasavvufî Muhteva ve Bu Muhteva ile İlgili Kur'an Ayetlerinin Değerlendirilmesi

Bu başlık otuz ayrı konu çerçevesinde ele alınmış. Tasavvufî muhteva şu başlıklar altında ele alınmıştır: Uluhiyyet Ru'yetullah, İlim, Kalb, Rûh, Nefs, Seyr u Sülûk, Mürşid/Şeyh, Tevbe, Zikir, Havf ve Recâ, Kabz ve Bazt, Mahv ve Sahv, Muhabbetullah, İbadet, İnsan, Enbiya ve Evliyanın Özellikleri, Dünya, Kadının Önemi, Cennet ve Cehennem, Kaza e Kader, Şeytan, Arkadaş, Akıl, Mü'min Münafık Kafir, Ölüm, Vuşlat, İslam, İstişâre,

2. Ahlâkî Konular

Ahlâk-ı Seyyie; Gurur, Kibir, Haset, Nazar, Hırs, Makam ve Mevki Düşkünlüğü, Tûl-i Emel, Şehvet
Ahlâk-ı Hasene; Edeb, Cömertlik, Şükür, Sabır.

Çatak, Adem, *Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve Hadisten Referansları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mastır Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ethem CEBECİOĞLU, Ankara 2001, 259 s.

Tez, bir giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Müellif tezin giriş bölümünde Mevlânâ'nın hayatını ve eserlerini incelemiştir. Tezin giriş kısmı kısa tutulmuştur. Bu bölümde Mevlânâ'nın eğitimi, ilmî faaliyetleri, Mesnevî adlı eserinin meydana getirilişi, hayatındaki önemli dönüm noktaları ele alınmıştır.

Tezin birinci bölümünde Tasavvuf-Hadis ilişkisi üzerinde durulmuştur. Mutasavvıfların hadis tahammül ve rivayetlerine karşı takındıkları tavırları ve bu tavırların sebepleri izah edilmiştir. Mutasavvıfların zayıf hadisle amel konusundaki düşüncelerini, mevzu hadis konusundaki fikirleri ve tavırlarını, hadis ehli ile mutasavvıflar arasında var olduğu zannedilen anlaşmazlık, hadis ve hadis usûlü kitaplarından ve tasavvufî eserlerden faydalanılarak incelenmiştir. Birinci bölümde müellif, mutasavvıfların hadis konusunda çok mütesahil davrandıkları ile ilgili düşüncenin gerçek olup olmadığı tartışılmıştır.

Tezin ikinci bölümünün başlığı "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Hadisten Referansları"dır. Bu bölümde müellif 93 ayrı konu başlığı tespit ederek bu başlıklar hakkında Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde geçen Hadis rivayetlerine ve Mevlânâ'nın bu hadisler hakkındaki yorumlarına yer vermiştir. Ayrıca tezde usûl olarak bu hadis ve konular hakkında diğer bazı İslam alimlerinin fikirlerine yer yer değinilerek karşılaştırmalar yapılmıştır. Tezde yaklaşık 300 hadis ele alınmıştır. Mevlânâ'nın işâri hadis yorumları diye nitelendirdiği farklı yorumları tezin gövdesini oluşturmaktadır.

Müellif tezin sonuç bölümünde genel değerlendirmeler yapmıştır. Mevlânâ'nın hadis anlayışını ortaya koymayı amaçlayan şu cümleler dikkat çekicidir:

"Mevlânâ'nın eserlerinde faydalandığı hadislerin onun düşünce dünyasında çok büyük yere haiz olmadığını gördük. Eserlerinde naklettiği hadislerin bemen tamamı anlam bakımından Kur'an-ı Kerim'de bulunan fikirlerdir. Şunu cesaretle söyleyebiliriz ki; Mevlânâ'nın eserlerinde serdettiği bütün hadisleri çıkarsak onun temel düşüncelerinde hiçbir eksiklik söz konusu olmaz. Sanıldığı gibi, uydurma veya zayıf hadislerle oluşmuş bir tasavvufî düşünce ortada mevcut değildir. Ancak kabul etmek gerekir ki, mutasavvıflar arasında yaygın olarak bilinip kullanıldığı halde, muhaddislerin zayıf ve hatta mevzu dedikleri bazı hadisler Mevlânâ'nın eserlerinde de yer almıştır. Fakat bunlar hiçbir zaman temel niteliğindeki fikirlere kaynaklık etmemiş, sadece fer'i konularda kalmıştır. Bu fer'i konularda da çoğunlukla bu fikri destekleyen Kur'an ayetleri vardır."

Müellif diğer mutasavvıfların da hadis konusunda Mevlânâ'dan farklı olmadığını tezini savunmuştur.

Arpaguş, Safi, *Mevlânâ'nın Dini Anlatım Metodu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Danışman: Mustafa Tahralı, İstanbul 2001, 405 s.

Tez bir giriş dört bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Müellif tezdeki temel hedefi şöyle belirtmektedir:

"Mevlânâ'nın Dini Anlatım Metodu isimli bu çalışmanın hedefi XIII. Yüzyılda yaşamış, düşünce ve eserleri ile yedi asırdır insanlığa rehberlik eden Müslüman bir mutasavvıfın başarısının arka planını ortaya çıkarmaktır...İslâm dünyasının dîni, ilmî ve içtimâî açıdan"

bir çok sıkıntıların olduğu günümüzde bu problemlere çözüm önerileri sunabilecek fikirler, ancak büyük kargaşalıklar ve çalkantıların yaşandığı dönemlerde fert ve toplumun dîni ve içtimâî yapısını ayakta tutmayı ve yeniden inşasını başarmış bir rehber ve müşşidle mümkün olabilir. Bizce göre İslâm'ın cihanşümûl dinamiğini en iyi şekilde anlayıp, yorumlayan ve insanlığa anlatan Mevlânâ'da böylesi bir düşüncenin en iyi şekilde ortaya konulması açısından uygun bir seçenektir."

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Safî Arpaguş'un yapmış olduğu bu tez, özellikle din eğitimiyle ilgilenenlere önemli bilgi ve ipuçları veren mücessem bir çalışmadır.

Müellif tezin giriş bölümünde Mevlânâ'nın yaşadığı XIII. asır Anadolu'nun siyâsî, içtimâî, itikâdî, tasavvufî arka planını ele almış, Anadolu dışındaki mevcut tasavvufî akımlara ise kısaca işaret etmiştir. Yine tezin giriş bölümünde Mevlânâ'nın hayatı, eserleri ve tezde takip ettiği metot hakkında kısa bilgiler vermiştir.

Tezin birinci bölümünün başlığı: Mevlânâ'nın Dîni Anlatım Metodu ve Vâsıtaları'dır. Bu bölümde Mevlânâ'nın dînin anlatımı için kullandığı dîni ilimler, tasavvufî gelenekten gelen bazı metotlar ele alınmıştır. Bu bölümün ara başlıkları şöyledir: Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimleri, hadis (sünnet), vaaz ve nasihat, musîki ve semâ, şiir, hikâye, menkibe ve kıssa, mektuplar, eğitim öğretim faaliyetleri.

Tezin ikinci bölümünde Mevlânâ'nın dîni anlatımda inanç esasları incelenmiştir. İnanç esaslarının Mevlânâ'nın dîni anlatımda yeri ve önemi keyfiyet ve kemiyet olarak nitelikleri ortaya konulmuş. Bunlar ele alınırken de kelimelerin ilminin ulûhiyyet, nübüvvet, ve sem'iyat şeklindeki tasnifi metot olarak benimsenmiştir. Ayrıca bu bölümde Mevlânâ'nın vahdet-i vücûd anlayışı, irade ve ihtiyar ile ilgili görüşlerine girilerek tezin sınırları zorlanmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde Mevlânâ'nın ibadet, ezan temizlik (abdest-teyemmüm), namaz, oruç, hac, zekat ve sadaka, dua, nafile ibadetler ve zikirler gibi daha çok amelî hayatı ilgilendiren ibadetlerle ilgili düşünceleri ve uygulamaları ortaya konulmuştur.

Tezin dördüncü bölümünde Mevlânâ'nın dîni anlatımında tasavvufî unsurlar incelenmiştir. Tasavvufî konuların işlendiği bu bölümde seyr u sülûk'e ait temel kavram ve unsurlar, makam ve haller incelenmiştir. Mevlânâ'nın tasavvufî bakış açısı bu bölümde yoğun bir şekilde ele alınmıştır. Bu bölüm şu başlıklar altında verilmiştir:

1. Mevlânâ'da tasavvufî irşad unsurları.
İrşad, Müşşid, Mürid
2. Tasavvufî makamlar: Tevbe, Vera' (Takva), Zühhd, Fakr, Sabır, Şükür, Rıza
3. Tasavvufî haller: Murakabe, Kurbiyyet, Muhabbet (sevgi-aşk), Havf ve Recâ (Korku ve Ümit), Şevk, Ünsiyet, İtminan, Müşahade, Yakîn
4. Tasavvufî Ahlak.

Bölüm başlıkları incelenirken konuyla alakalı Mevlânâ'nın görüşleri verilmeden önce kendisinden önceki bazı mutasavvıfların kısa görüşleri verilmiştir. Yine bu başlıklar altında İslam tasavvufunun fert ve toplum hayatına katlılarından da bahsedilmiştir.

Müellif tezin sonuç bölümünde ulaştığı sonuçlara değinmiş ve genel değerlendirmeler yapmıştır. Ulaştığı sonuçlardan belki de en önemlisi Mevlânâ'nın dîni anlatımda kullandığı metotlardaki referansların tamamen dîni ve tasavvufî olduğudur. Müellif tezinde bu durumu şöyle izah eder: "Mevlânâ'nın dîni anlatımda kullanmış olduğu metot ve vasıtalara bakıldığında başta onun referanslarının dîni ve tasavvufî olduğunu söylemek mümkündür. Her iki alanda da zirvede bir alim ve mutasavvıf olarak karşımıza çıkan Mevlânâ, her şeyden önce Kur'an-ı Kerim ve hadislerle son derece vakiftir. Her iki kaynağı da son derece yetkin ve maharetle kullanabilmektedir."

Ayrıca tezde, Mevlânâ'nın gerek şiirlerinde olsun gerek vaazlarında olsun Kur'an ve Hadisten çok sık referansta bulunduğu dikkat çekilmiştir.

Küçük, Osman Nuri, *Fîhi Mâ Fîh Ekseninde Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Tasavvufî Görüşleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Osman Türer, Erzurum 2001, 189 s.

Tez bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Mevlânâ'nın Fîhi Mâ Fîh isimli eseri, kendisinin sohbetlerinden derlenmiş, düz yazı tarzında bir eserdir. Bu eser, bir mukaddime ile kısıklı uzunlu yetmişin üzerinde fasıldan ibarettir. Bu fasıllar sorulara cevaplar şeklinde olduğu gibi doğrudan ele alınan bir meseleden de ibarettir. Bölümler birbirinden bağımsızdır. Bazen bir bölüm içerisinde de farklı konular işlenebilmektedir. Fîhi Mâ Fîh isimli eser Mevlânâ'nın tasavvufî düşüncelerini, dünya görüşünü, şiir telakkisini, devrinin birçok dinî, felsefî, ahlakî kaidelerini ve tesirini anlatması bakımından önemli bir eserdir.

Müellif tezin giriş kısmında, Mevlânâ'nın fikrî arka planına ulaşabilmek için yaşadığı sosyal çevreye genel bir bakış yapmış, devrinin siyasî, sosyal, kültürel ve ilmi durumunu değerlendirmiştir. O dönemde genel olarak Anadolu'da tasavvufî akım ve düşünce mozaigini ortaya koymaya çalışırken özel olarak ta Konya'nın durumuna bir bakış atmıştır.

Tezin birinci bölümünde Mevlânâ'nın hayatı, tasavvufî görüşlerine teşkil ettiği zemin açısından incelenmiştir. Bölümle alakalı müellif önsözde şu bilgileri verir : “Bu bölüme, esas konumuz olmamasına rağmen geniş yer verilmesi; ilgili kaynaklardaki spekülasyonların çokluğu ve Mevlânâ'nın yaşadığı tasavvufî tecrübenin tüm yaşamıyla ilgili olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden kronolojik bir biyografinin yanında, fikirlerin arka planını teşkil eden yaşam kesitlerinden bigane kalınmak istenmemiş, bu sûretle bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır.”

Tezin ikinci bölümünde Mevlânâ'nın eserleri genel hatlarıyla tanıtılırken, tezde özellikle işlenen fîhî mâ fîh adlı eseri; Eserin Mevlânâ'ya Aidiyeti, Eserin Adı, Yazıldığı Tarih, Dili ve Üslubu, Eserin Baskıları ve Türkçe Çevirileri, Mevzuu ve Mahiyeti başlıkları altında ele alınırken eserin Mevlânâ'nın düşüncelerini yorumlamadaki yeri gösterilmeye çalışılmıştır.

Tezin esas konusunu teşkil eden üçüncü bölümde Mevlânâ'nın adı geçen fîhi mâ fîh isimli eserindeki tasavvufî görüşleri işlenmiştir. Bu bölüm işlenirken şu başlıklar altında ele alınmıştır:

1. Tasavvuf Felsefesiyle Alakalı Konular:

- Tevhid
- Varoluş
- Kainatta Yaşanan Diyalog
- İnsan
- Akıl & Bilgi
- Mevlânâ'da Din Olgusu
- Benliği Oluşturma ve Zühhd

2. Tasavvuf Ahlakıyla İlgili Konular:

Sıkıntı-Sabır, Tevekkül-Dua, Havf- Reça, Şükür, Fakr, Riyadan Sakınma, Aşk

3. Ölüm ve Ötesi

4. Eserdeki Diğer Tasavvufî Bahisler

Mürşid-Mürid, Kerâmet, Halvet-Celvet, Namaz, Zikir, Semâ'

Bu bölümle ilgili müellif önsözde şunları söylemektedir: “ Bu eserdeki görüşlerinden tasavvufî olanlarını tespit ederken kullandığımız tasnif ölçüsü, izahında mistik tecrübenin gerekli olduğu kavramlardır. Mevlânâ'nın söz konusu kavramlara bu eserinde yüklediği anlamlar, diğer eserlerinden de faydalanılmak sûretiyle izaha çalışılmıştır. Bazen bu istihlamların genel sûfi düşüncesindeki seyrini hatırlatmakta fayda olduğundan, gereken yerlerde de mümkün mertebe bu yapılmıştır. Üçüncü bölümdeki alt başlıklar oluşturulurken de çoğunlukla başlıkların birbiriyle olan sebep-sonuç ilişkileri göz önünde bulundurulmuştur.”

Müellif tezin sonuç kısmında genel değerlendirmeler yapmıştır. Bu değerlendirmelerden bir kaçısı şu şekildedir:

Mevlânâ'nın hemen her inancını dile getirirken kullandığı argümanlar, onun güçlü ve özlü bir bilgiye, derin bir hikmete, günlük hayattan sade ancak meselenin bantelini yakalayan hassas bir çağrışım kabiliyetine, kuvvetli bir çözüm gücü ve duyguya, yer yer empatik, psikolojik tahlillere, derin bir sezîşe, orijinal görüş ve buluş kudretine...ve eleştirel bakış tarzına sahip güçlü bir sima olduğunu göstermektedir.

Kendine özgü, orijinal fikirlerinin yanında, genel çizgi itibariyle düşüncelerine İslam tasavvufundan referanslar gösterilebileceği kabul edilebilir.

Mevlânâ'nın “tevhidi” salt bir ikrardan öte, genel sûfi düşüncesiyle paralel tarzda, ruhun gayesi olarak, benliğin tüm ihtiras ve arzularından kurtularak, kalıpların kırılıp, Allah'a götüren en doğru yolu kendi içinde bulmak ve yaşamaktır.

Kainattaki varoluşu fena haliyle elde edilen birlik şuuruyla izah eder.

Kötülük problemi karşısında tavrı ne tam optimist ne de tam bir pesimisttir. O, kötülüğün realitesini inkar etmemesine rağmen, kötülük ve iyilikle ilgili hükümlerimizin çoğunun izafi olduğuna dikkat çeker.

İslam düşüncesindeki insanın sonsuzluk mahiyetini ruh kelimesiyle temsili Mevlânâ'da görülmektedir. Mevlânâ da insanı makro alemin, mikro bir nüvesi olarak görür ve onun potansiyelini ve hedefini sûfi düşüncesindeki insan-ı kâmil kavramıyla izah eder.